



**IQTIDORLI TALABALAR, MAGISTRANTLAR, TAYANCH
DOKTORANTLAR VA DOKTORANTLARNING**

“TAFAKKUR VA TALQIN”

MAVZUSIDAGI

**RESPUBLIKA MIQYOSIDAGI
ILMIY-AMALIY ANJUMAN TO'PLAMI**

(II QISM)

BUXORO 2022 yil, 23 may

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM
VAZIRLIGI**

**BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI
MAGISTRATURA BO‘LIMI**

**IQTIDORLI TALABALAR, MAGISTRANTLAR, TAYANCH
DOKTORANTLAR VA DOKTORANTLARNING**

TAFAKKUR VA TALQIN

**mavzusida Respublika miqyosidagi
ilmiy-amaliy anjuman to‘lami
(II qism)**

Buxoro 2022-yil, 23-may

4. Грантов Н. И. Растительный покров Юго-Западных Кызылкумов. – Ташкент: «Наука», 1964. Т. 1. - 336 с.
5. Пятков К.К., Пяновская И.А., Бухарин А.К., Быковский Ю.К. Геологическое строение Центральных Кызылкумов. – Ташкент: “Фан”, 1967. - 179 с.
6. Саидов Д.К., Момотов И.Ф., Алимжанов А.Г. Инструкция по фотомелiorации пастбищ Юго-Западного Кызылкума. – Ташкент. 1972. – 30 с.
7. Халимова Г.С. Қўлжўқтўв тўзимаси (Қўзўилқўм) хўдўдидա атмосфера ёғишларининг кўп йиллик кўрсаткичлари хўсусида // Ўзбекистон география жамияти ахбороти. 44-жидд. - Тошкент, 2014 - Б. 119-122.
8. Щукин И.С. Общая геоморфология. Том II. – М.: Изд-во Московского университета, 1964. – с. 563.

UMUMGEOGRAFIK QONUNIYATLARNING YER TABIATIGA TA'SIRI

G.S.Halimova,

BuxDu, geografiya fanlari falsafa doktori (PhD)

K.Amonova,

BuxDU, Geografiya ixtisosligi magistranti,

Annotatsiya: mazkur maqolada umumgeografik qonuniyatlar va ularning inson hayoti, turmush tarsi, xo'jalik faoliyatidagi ta'siri haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: umumgeografik qonuniyatlar, geografik qobiq, geografik qobiqning birbutunligi, zonallik qonuniyati, davriylik qonuniyati, modda va energiyaning tabiatda aylanib yurishi, El-Nino.

Tabiat—odamning paydo bo'lgunicha ham, odam ishtiroki bilan ham mavjud borliq hisoblanadi... Tabiat odamga, jamiyatga bog'liq bo'lmagan qonuniyatga bo'ysunadi. Odam tabiatning bir qismi hisoblanadi. Odam tabiat qonunlarini o'zgartira olmaydi, faqatgina uning qonunlardan foydalanib, tabiat

elementlarini, qismlarini o'zlashtirishi mumkin. Tabiat tushunchasi insoniyat jamiyati yashashi tabiiy sharoitlarining majmui sifatida ham qaraladi. Inson yashashi uchun mehnat qiladi va mana shu mehnati ortidan esa tabiatning ba'zi jihatlari o'zgartiradi.

Geografik qobiqning bir butunligi Geografik qobiqqa modda va energiyaning xilma-xil harakati uning hamma qismlarini yaxlit bir butun tizimga bog'laydi. Mazkur tizimning bir qismini o'zgarishi uning boshqa hamma qismlarini o'zgarishiga olib keladi. Masalan, agar Antraktida muzlari eritilsa, Dunyo okeani sathi 60m. ga ko'tariladi. Bir paytning o'zida Yer yuzasida issiqlik va namlikning almashinishini, daryo eroziyasining sur'ati va boshqa jarayonlarni hosil bo'lishida o'zgarishlar ro'y beradi. Agar biron joyda iqlim o'zgarsa, shu joydagi hamma narsa: tuproq va o'simliklar, o'simliklar bilan bog'liq ravishda hayvonot dunyosi, suvlar, nurash jarayonlari, tashqi (ekzogen) kuchlar ta'sirida relef hosil bo'lish jarayonlari va boshqalar albatta o'zgaradi. Hamma geotarkiblarning o'zaro ta'siri mazkur tarkiblarni bir butun yagona moddiy tizimga birlashtirib turadiki, bunda hamma tarkibiy qismlar bir-biriga bog'liq va bir-biriga ta'sir etadi. Bu tizimning bir butunligi shu qadar mustahkam va shu qadar umumiyki, geografik qobiqning biron-bir qismi o'zgarsa bas, shundan so'ng qolgan barcha qismlar ham o'zgaradi. Butun tizimning o'zgarish miqyosi ayrim tarkibiy qismlarning yoki mazkur tarkibiy qismlarni tashkil etgan elementlarning o'zgarish miqyosiga bog'liq. Cho'lda xurmozorlarning paydo bo'lishi xurmozorlardagi tabiiy jarayonga ta'sir etsa ham, cho'lning umumiy landshaftini o'zgartira olmaydi. Geografik qobiqning bir butunligi qonunini tilga olganda ko'pgina geograf olimlar quyidagi qonuniy hodisani misol keltiradi. Janubi Amerikaning g'arbiy sohili bo'ylab shimol tomonga sovuq Peru oqimi oqadi. Sohil bo'ylab 22- 27°C janubiy kengliklar orasida qariyb , ming km masofada Atakama cho'li yotadi. Cho'l hududida atmosfera yog'inlari yo'q hisobida. Uning o'rtacha yillik miqdori 1mm bo'lib, iyun oyida kuzatiladi. Sohil bo'yida ocean suvlari kislorodga, plankton, mayda baliqlarga boy. Shu bois sohil bo'yi va unga yaqin

bo'lgan mayda orollarda albatros, baklon, pelican kabi dengiz qushlari ko'p. Ular har yili o'rtacha 2,5 mln tonnagacha baliqlar bilan oziqlanadi va azotga boy bo'lgan axlat chiqindilarni (guano) hosil qiladi. Yerli aholi tomonidan bu tabiiy organik o'g'itlar sotiladi, kata daromad keltiradi. Ushbu tabiiy holat har 12 yilda ekvator kengliklardan, aniqrog'i shimoli-sharqdan fevral-mart oylarida 10-13 janubiy kengliklarda kirib keladigan iliq oqim El-Nino okean oqimi tufayli inqirozga yuz tutadi. Ushbu iliq oqim tufayli 4 oy davomida ob- havo o'zgaradi. Atakama cho'lida kuchli yomg'irlar sodir bo'ladi. 1925-yilda birgina mart oyida 300 mm qalinlikda yog'in-jalalar ro'y bergan. Natijada ekin yerlari nobud bo'ladi, guano qatlamlari yuviladi. Kislorodga kambag'al bo'lgan iliq oqim tufayli mayda baliqlar, planktonlar nobud bo'ladi. Ozoqadan ayrilgan minglab qush galalari hududni tark etadi. 4 oy davom etgan ushbu tabiiy, ijtimoiy, iqtisodiy inqirozdan so'ng sovuq Peru oqimi yana o'z holatini tiklaydi va an'anaviy tabiiy sharoit qayta o'z holatiga qaytadi. Birgina iliq okean oqimi tufayli ro'y beradigan ushbu tabiiy-ijtimoiy davriylik tabiatning birbutunligini dalillovchi yaqqol misoldir [1; 67-85 b.].

Zonallik. Geografik qobiqda tabiat komplekslarining ekvatoridan qutblar tomon qonuniy almashinishi zonallik deyiladi. Zonallik geografik qobiqning eng muhim xususiyatlaridan biri hisoblanadi. Zonallikning asosiy sababi Yer yuzasida issiqlik va namlikning notekis taqsimlanishidir. Yerning sharsimonligi tufayli geografik qobiqda Quyosh nuri va issiqligi notekis taqsimlanadi. Natijada geografik qobiqda harorat, bug'lanish, yog'inlar, shamollar, iqlim, nurash va tuproq hosil bo'lish jarayonlari, o'simlik va boshqalar ham kengliklar bo'yicha zona-zona bo'lib tarqalgan.

Har bir geografik zona bir butun geografik tizim bo'lib, o'zi-o'zini tiklash, yashash va rivojlanish imkoniyati va kuchiga ega bo'lgan landshaftlar majmuidir. Mazkur geografik zonalar insonning yashashi va ijtimoiy faoliyati uchun tabiiy sharoit, tabiiy ekozamin hisoblanadi. Xalqlarning kiyinishi, urf-odat, marosimlari va ma'naviy madaniyatida ham zonallik xususiyatlari ham yaqqol sezilib turadi.

Masalan, geografik nomlarda ham zonallik ma'lum darajada o'z ifodasini topgan. Ulug' alloma Beruniy o'zining " Hindiston" asarida hind zaminida yashovchi qabila va elatlar tili, urf-odatlari, turmush tarsi udumlarining xilma-xilligiga geografik muhitning ta'siri katta bo'lganligini qayd qiladi.

Davriylik. O'rin amlashishning eng faol shakli aylanma harakat hisoblanadi. Aylanma harakat cheklangan miqdordagi moddani doimo harakatda bo'lishini ta'minlaydi. Har bir aylanma harakat davri harakatni eng sodda birligidan iborat. Lekin davrlarni aynan qaytarilishi kuzatilmaydi. Aylanma harakat miqyosida energiya va modda oqimlarini asta-sekin bir tomonga yo'naltirilgan o'zgarishi amalga oshadi, bu esa o'z o'mida geosferalarni tarkibi va tuzilishini o'zgarishiga olib keladi. Bir tomonlama yo'nalishiga ega bo'lgan o'zgarishlar uzoq davom etgan davr mobaynida amalga oshadi. Bunday dinamik o'zgarishlar davriylik deb yuritiladi. Geografik qobiqda davriylik juda ko'p jarayonlarda, jumladan, tektonik, magmatik, iqlimiy gidrologik va boshqa ko'plab jarayonlarda kuzatiladi. Davriy harakatlar asosan ikkita tur ritmik va siklik harakat turlariga ajratiladi. Tabiiy hodisa va jarayonlarning ma'lum asrlar, geologic eralardan so'ng takrorlanishi (davriyligi) haqida ma'lumotlar mavjud. Ayniqsa oylik, yillik, ko'p yillik, davriy tabiiy jarayon va hodisalar mohiyatini mukammal bilish muhimdir. Buxoro Davlat universitetining mustaqil tadqiqotchisi G.S.Halimova tadqiqotlari asosida Markaziy Qizilqum atmosfera yog'inlarining o'zgaruvchan oraliq muddatli davriylik qonuniyati aniqlandi. Mazkur ilmiy xulosa, o'z navbatida yaylov chorvachiligini rivojlantirish, cho'l zonasining tabiiy resuslaridan samarali foydalanish, ijtimoiy- ekologik muammolarni hal qilish uchun muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega [2; 18-25 b.].

Modda va energiyaning tabiatda aylanib yurishi. Geografik qobiqning to'rtta strukturasi, ya'ni atmosfera, gidrosfera, litosfera va biosferalarda modda va energiya almashinuvi ikkita - gorizontal va vertikal yo'nalishda kuzatiladi. Atmosfera va Dunyo okeanidagi suvning harakatida va litosferadagi vulqonlar harakatida moddalarning ham gorizontal, ham vertikal almashinuvi bo'ladi.

Geografik qobiqdagi modda va energiyaning almashinuviga Yeming ichki energiyasi va Quyosh energiyasi hamda gravitatsiya kuchi ta'sir etadi. Modda va energiyaning o'zaro aloqalarida jarayon ham ishtirok etadi [3; 32-35 b.].

Ushbu qonuniyatlar bir-biri bilan uzviy aloqador bo'lib tabiatg ta'sir etib turadi. Geografik qobiqda qonuniyatlar biri ikkinchisini to'ldirib boradi zanjir kabi. Shuningdek, umumgeografik qonuniyatlar yer yuzi tabiatini o'zgartira oladi. Komponentlar orasidagi o'zaro bog'liqlik va o'zaro ta'sirning mavjudligi tufayli biror komponentning o'zgarishi boshqa komponentlarga ham ta'sir ko'rsatadi vaularning o'garishiga olib keladi va pirovardida butun landshaft ham o'zgaradi. Biroq hech bir tabiiy komponent birbiridan ajralgan holda rivojlanmaydi, ular doimo birbiriga ta'sir etadi, ular o'rtasida modda va energiya almashinib turadi, natijada landshaftlar muayyan muvozanatda shunday uyg'unlashib ketganki, har bir landshaft uning tarkibiy qismlarining oddiy yig'indisidan iborat bo'lmay, ular bir butun geosistemani hosil qiladi. Landsaftning komponentlariga emas, undagi har bir element ham o'zaro chambarchas bog'langan, muayyan muvozanatda turadi. Biror tabiiy element o'zgarishi oqibatida butun landshaft ham muayyan darajada o'zgaradi. Bundan tashqari, muayyan bir landshaftdagi o'zgarishlar qo'shni landshaftlarda ham o'zgarishlarga sabab bo'ladi. Shu sababli tabiatdan foydalanishda bu qonunga rioya qilish juda muhim. Bu hodisa, geopara sistemalarida yaqqol namoyon bo'ladi.

Adabiyotlar

1. Nazarov I.Q., Halimova G.S., Geografiya fanining metodologik asoslari. Buxoro: "Durdona nashriyoti" – 2021.
2. Nazarov I.Q, Qalandarova D.D., Zabiyeva R.S Yer tabiati: Geografik qonuniyatlarning va amaliyot (Davriylik qonuni). O'zbekiston geografiya jamiyati axboroti 49- jild. – Toshkent: 2017 - B. 24-27
3. Halimova G.S Some distribution regularity of atmospheric precipitation in the ridge Kuljuktai. European science Review, "East - West: Austria, Vienna 2016 p. 11-12

<i>Sh. M. Latipov, S. H. Alimov</i>	<i>Bir umumlashgan Firidrixs modelining xos qiymatlari joylashish o'ri haqida.....</i> 466
<i>Sh.M.Latipov, S.H.Alimov</i>	<i>Bir umumlashgan Fridrixs model operatorining xos qiymati haqida.....</i> 468
<i>S.Abduvayitov</i>	<i>Existence of eigenvalues in a system of two particles in an optical lattice.....</i> 470
<i>I.D. Bozorov F.M. Sayfullayeva</i>	<i>Panjaradagi bir zarrachali Shryodinger operatorining xos qiymatlari soni haqida.....</i> 473
<i>D.Ismoilova</i>	<i>Ikki kanalli molekulyar-rezonans modeli uchun virtual sath tushunchasi.....</i> 477

70530402 – Geografiya (o'rganish obyekti bo'yicha)

<i>D. Inomjonova</i>	<i>Demografik jarayonda oilaning ahamiyati, oilaning turlari.....</i> 480
<i>Yo.D.Xolov Nasullayeva N.N.</i>	<i>Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar - "jayron" ekomarkazi.....</i> 484
<i>G.S.Halimova Sh.S.Babakulova</i>	<i>O'zbekistondagi past tog'larni geografik tadqiq qilishning amaliy ahamiyati.....</i> 487
<i>G.S.Halimova, K.Amonova,</i>	<i>Umumgeografik qonuniyatlarning yer tabiatiga ta'siri.....</i> 493
<i>X.R.Toshov M.N.Muhammadova</i>	<i>Landshaft xaritalari va ularning ahamiyati.....</i> 498
<i>M.S.G'aybullayeva</i>	<i>Zovur tarmoqlaridan foydalanishning gidrologik asoslari.....</i> 503

70530101 – Kimyo (fan yo'nalishlar bo'yicha)

<i>Q.A. Ravshanov M.I. Raxmonov</i>	<i>Gossipol smolasi asosida bitumni modifikatsiyalash.....</i> 507
<i>Q.A.Ravshanov, X.X. O'rinov</i>	<i>Aralash tolali matolarga gul bosishda polimer kompozitsiyalar qo'llanilishining amaliy aspektlari.....</i> 513
<i>O.U. Nurova, SH.B. Ostonova</i>	<i>Quyuglashtiruvchi olishda suvda eruvchi polimerlarning konsentratsiyaning ta'siri.....</i> 517
<i>A. G. Turdiyeva</i>	<i>Karbomid nitratining sintezi va xarakteristikasi va nitrokarbamid.....</i> 521
<i>M.Y.Ergashov, A.T.Jo'rayev</i>	<i>Maclura pomifera o'simligi mevasining kimyoviy tarkibi va biologik faolligi.....</i> 524

70510101-Biologiya (fan yo'nalishlar bo'yicha)

<i>M.S.Xodjiyeva</i>	<i>O'zbekistonda baliqchilikni rivojlantirish biotexnologiyalari.....</i> 528
<i>N.Axmedova, Z. Fozilova, M.Muxammedova,</i>	<i>Janubiy-g'arbiy Qizilqum suv havzalarida uchrovchi kam sonli va migrant qush turlarining tarqalish ekologiyasi va muhofazasini tashkil qilish masalalari.....</i> 531